

DUALIZMUS KORI ELITISKOLÁK

A FELEKEZETI ÖSSZETÉTEL VÁLTOZÁSA A STATISZTIKÁK TÜKRÉBEN

FELEKEZETISÉG, ILLETVE RÉTEGSAJÁTÓSSÁGOK ÉS AZ OKTATÁS kapcsolatáról több jelentős tanulmány is született az utóbbi időben. Ezek mindenekelőtt a vallási, illetve nemzeti kisebbségek speciális iskolaválasztási szokásaival foglalkoznak. Az Osztrák-Magyar Monarchia kisebbségeinek középiskolai és egyetemi oktatásban való részvételét vizsgálja 1860 és 1910 között egyik munkájában Gary B. Cohen (*Cohen 1990*). Az izraelitáknál, a protestánsoknál és a cseheknél – amely csoportokat ő egyformán minoritásként kezel – egyaránt kimutatja a túliskolázást. Karády Viktor a magyarországi felekezetek századforduló utáni iskoláztatási stratégiáit veti vizsgálat alá. (*Karády 1994*). Nemcsak egyfajta „rangsort” állít fel a vallások között ilyen tekintetben, hanem a statisztikailag kimutatható egyenlőtlenségeknek a hitéleti hagyományokban, a felekezetek közötti történelmileg kialakult viszonyokban, illetve ezzel összefüggésben az iskolapolitikájuk közötti különbségekben rejlő tényezőire is rámutat.

A magyarországi elitiskoláztatás problematikája nem tartozik a jól feldolgozott művelődés- ill. társadalomtörténeti területek közé, bár részleges eredmények e téren is születtek, mindenekelőtt ahhoz a kutatáshoz kapcsolódva, amely a két világháború közötti elittről már a nyolcvanas évek közepe óta tart az ELTE Szociológiai Intézetében. A kutatás az elit különféle szegmentumainak feltételezéséből indul ki, így megkülönbözteti a politikai, katonai, tudás- és gazdasági elit fogalmát. Definíció szerint az elit terminust – Aron, Wesolowski, valamint Higley elit-tipológiájából kiindulva (*Aron 1974; Wesolowski 1974; Higley & Lowell & Groholt 1976*) – azokra alkalmazzák, akik a társadalmi élet különböző szektoraiban kialakult hierarchikus szervezetek felső pozícióit elfoglalva, össztársadalmi következményekkel járó döntéseket hozhatnak, illetve – Lengyel György megfogalmazása szerint – „a társadalmi újratermelési folyamatokat véleményeikkel befolyásolják” (*Lengyel 1993*). Erre az alapkutatásra épülve a katonai, a katolikus egyházi és a gazdasági elittről már az elemzések is elkészültek. Ezek a tanulmányok nem, vagy csak érintőlegesen foglalkoznak az iskolával, mint az elit kiválasztódás tényezőjével. Szakály Sándor például a katonai felső vezetés szociális meghatározói között a tagok születési helyét, vallási hovatartozását, a szülők foglalkozását, anyagi helyzetét és a testvérek számát vizsgálja (*Szakály 1989, p.87.*). A középiskoláknak nem szentel figyelmet, ami abból adódhat, hogy a katonai elit tanulmányi pályája meglehetősen egynemű képet mutatna. Lengyel György a multipozicionális gazdasági elittről írt munkájában – a

csoport egynegyedét adó zsidó gazdasági vezetőkre vonatkozóan – vizsgálja ugyan a kvalifikációt, mint ami feltételezhetően a csoporttagok egyik jelentős meghatározója, azonban az eredmény egy a várttól eltérő, meglepő összefüggés felismerése lett. E szerint „Míg a zsidó népesség az átlagosnál képzetesebb volt, a zsidó gazdasági vezetők képzettségi szintje alatta maradt a vezetői átlagnak, s felülreprezentált körükben a hagyományosabb karriermintát követők aránya.” (*Lengyel 1993, p. 49.*) Ez arra látszik utalni, hogy a kiválogatódásukban a vagyoni és a társadalmi háttér jóval nagyobb szerepet kapott, mint a képzettség. A középiskolát, mint a pályafutás jelentős állomását csak Gergely Jenő tette rövidebb elemzés tárgyává a katolikus egyházi elittről írt tanulmányában (*Gergely 1992, p. 55.*). A mintába került száz egyházi személy közül 93 hat rendi iskolába járt. A szerző az iskolák közötti arányok felmutatásával csak azt a tendenciát kívánja jelezni, hogy mely rendek nevelték a legtöbb elit-tagot. A fentiekből következik, hogy az elitképzés problematikája az eddig elemzett csoportoknál nem volt jól megragadható.

Jelen tanulmány ahhoz a munkához csatlakozik, amely a tudás-eliten belül elkülönített tudományos elittről folyik Huszár Tibor és Kovács I. Gábor vezetésével. A tudományos elithez sorolták: az egyetemi tanárokat és a tudományos közélet intézményeinek – az MTA, a kutatóintézetek és a legjelentősebb könyvtárak – tisztikarát. A mintába mindenkit bevettek, aki a három kijelölt időmetszet – 1927/1928, 1937/38 és 1941/42 – valamelyikében a fenti pozíciók birtokosa volt. Így összesen 1559 személy került a mintába, akik közül 364 volt akadémikus. Ezeknek közel kétötöde (144 fő) 13 gimnáziumban végezte középiskolai tanulmányait 1867 és 1920 között.

Az, hogy a tudományos elit reprodukciójában a középiskolai oktatásnak feltétlenül megkülönböztetett szerepet lehet tulajdonítani, azt hiszem nyilvánvaló feltételezés. Az pedig, hogy a Kiegyezés és az első világháború között az oktatási rendszer fő funkciója az „uralkodó osztályok” „újratermelése” volt, szintén sokat ismételtetett tétel, amely a korszak átfogó középiskolai statisztikai alapján ténylegesen is igazolható (*Karády 1994*). Mindez elégséges alapot szolgáltat ahhoz, hogy a magyar középfokú oktatás 13 – a korszakban a közvélekedés szerint is jelentős és a tudományos elit reprodukciójában kimutathatóan kiemelkedő fontosságú – intézményét egy alaposabb történeti-szociológiai elemzés tárgyává tegyem. Az empirikus szociológia objektív eszközeit alkalmazva, az előbbieken felsorolt iskolák diákiségára, a következő problémák tisztázását kísérem meg.

- Az elitiskolák felekezeti összetétele az összes középiskola, valamint az összlakosság vallási arányaihoz viszonyítva.
- A vallási megoszlás változásának tendenciái és okai ezekben az iskolákban.
- A vallás, mint az iskolaválasztás esetleges meghatározója: mely felekezetek, mely iskolákat preferálták.

Az elemzéshez mind a 13 elitiskola értesítőjéből – az 1867/68-as tanévből kezdve, az 1919/20-as tanévvel bezárólag – négyévenkénti bontásban kigyűjtöttem a tanulók vallására, szüleik foglalkozására, az érettségizettek pályaválasztására és a tandíjmentesek arányára vonatkozó adatokat. Ezek közül itt a vallási adatokat elemzem és

összehasonlítom az összes középiskolára, gimnáziumra, illetve az össznépeségre vonatkozó adatokkal. Az országos adatokat a vallás- és közoktatásügyi minisztérium jelentéseiből, a Statisztikai Évkönyvek és a Statisztikai Közlemények megfelelő kötetéből állítottam össze; ezek részletes táblázatai a források megjelölésével együtt megtalálhatók szakdolgozatomban.¹

I. TÁBLA

Magyarországi elitiskolák (1867–1920)

Budapesti Kir. Egyetemi Katolikus Gimnázium	25
Budapesti Piarista Gimnázium	22
Budapesti Evangélikus Főgimnázium	13
Budapesti Református Főgimnázium	13
Kolozsvári Piarista Gimnázium	10
Soproni Evangélikus Gimnázium	10
Debreceni Református Kollégium	9
Váci Piarista Gimnázium	9
Győri Bencés Gimnázium	8
Sárospataki Református Kollégium	7
Nagyszombati Érseki Katolikus Gimnázium	7
Kecskeméti Piarista Gimnázium	6
Pápai Református Kollégium	5
Összesen	144

A középfokú oktatási rendszer főbb vonásai – az egyház és az állam viszonya a dualizmus korában

Magyarországon a Kiegyezést követően épült ki a polgári iskolarendszer. A magyar közoktatási koncepció alapja az a Németországból származó kétszintű műveltség-egység volt, amely elsősorban szellemi elitben és középosztályban gondolkodott és csak másodsorban az egész társadalomban. Iskolarendszerében élesen elkülönült az alapismeretek elemi iskolai szintje az általános műveltséget adó gimnázium szintjétől. A gimnáziumi érettségi nemcsak birtokosa tudásszintjét tanúsította, hanem társadalmi rétegmeghatározó jegy is volt egyben. Megszerzése automatikusan olyan privilégiumokkal járt együtt, mint az egyéves önkéntes katonai szolgálat, a tartalékos tiszti minősítés és a párbajképesség. Egyrészt tehát már önmagában is egy az alsóbb rétegektől élesen elkülönülő előkelő pozíciót biztosított a társadalmi hierarchiában – amennyiben az úriemberiség kritériuma volt –, másrészt pedig megadta a további emelkedés lehetőségét is.

¹ Ferdinandy Katalin: *Iskolarendszer és elitkiválasztódás. A dualizmus kori elitiskolák rekrutációjának változása a statisztikák tükrében.* Bp., ELTE Szociológiai Intézet, 1995.

Az oktatáspolitikai egyik legfontosabb célja a Kiegyezést követő években az volt, hogy a műveltség szintek államilag kodifikált normáit tegye – a közoktatás minden szintjén – érvényes vezérelvvé. Az állami ellenőrzés kiterjesztése és fokozódása a közoktatásban, egyfelől egyre türelmetlenebb intézkedéseket hozott a nemzetiségekkel szemben az „egy magyar politikai nemzet” koncepció jegyében. Másfelől viszont a kormány, az iskolahálózat nagy része fölött rendelkező felekezetekhez fűződő viszony rendezésénél a liberális elveknek megfelelően próbált eljárni.

Az ún. bevett vallások közül az evangélikus, a református, az unitárius és a görögkeleti egyházzal az állam kapcsolata rendezett volt, ugyanis ezek – 1791 ill. 1848 óta – autonómiával rendelkeztek, azaz maguk kezelték vagyonukat, intézték iskolai ügyeiket, választották egyházi vezetőiket. Egyházi kongresszusokat tarthattak, amelyeken egyebek mellett iskolai alapítványi ügyekkel kapcsolatban szabályrendeleteket alkothattak, képviseleti szerveket választhattak, amelyek kétharmad részben világi hívekből, egyharmad részben egyházi személyekből állottak.

Az izraelita felekezetű lakosság jogi egyenjogúsítása az 1867. évi XVII. törvénycikkel, az ún. emancipációs törvénnyel valósult meg. Ebben biztosították a zsidóság számára a polgári és politikai egyenlőséget. Bár a teljes vallási egyenjogúságot – ami egyrészt a szabad áttérés és házasság lehetőségét, másrészt a felekezet bevett vallások közé kerülését jelentette – csak az 1895. évi recepciós törvénnyel nyerték el, iskolaalapításra már 1867 után is lehetőségük lett volna. Első saját gimnáziumukat azonban csak 1919-ben nyitották meg (*Karády 1994, p. 152.*)

A katolikus egyház kiváltságos közjogi helyzete és az állammal való összefonódása következtében nem rendelkezett a protestáns egyházakhoz hasonló autonómiával. Így 1867-ig az uralkodónak, illetve a tőle függő kormányzéseknek, a Kiegyezés után pedig a magyar kormánynak, illetve a vallás- és közoktatásügyi miniszternek döntő beleszólása volt – egyebek mellett – a katolikus alapok, alapítványok kezelésébe és az iskolák ügyeibe is. Ezt a helyzetet Eötvös József minisztersége idején (1867–1871) a katolikus autonómia megteremtésével akarta megszüntetni, ami azonban – különböző, itt részletesen nem tárgyalható okokból – nem valósult meg. Így a katolikus egyház szoros egybekapcsoltsága az állammal – az iskolarendszert is beleértve – fennmaradt a dualizmus egész időszakában.

E fenti elvek jegyében már 1868-ban megszületett az a törvény (1868. évi LIII. tc. 23. §-a), amely a közpénzekből való iskolatámogatásnál „esélyegyenlőséget” volt hivatva biztosítani az egyes felekezeteknek. „Különböző vallásfelekezetek által lakott községekben és városokban, mely házi pénztárból egyházi célokra, vagy valamely felekezeti iskola javára segélyt szolgáltat ki, a segélyben igazságos arány szerint minden ottan létező vallásfelekezet részesítendő.” (*Kalmarik 1881, p. 1.*)

Az 1883. évi középiskolai törvény a magyarországi középiskolákat – az államhoz fűződő viszonyukat tekintve – három csoportba sorolja (*A közoktatásügy Magyarországon... 1908, pp. 118–119.*)

Az elsőbe tartoznak azok, melyeket a magyar állam, vagy a magyar tanulmányi alap – amit a jezsuita rend javadalmaiból iskolai célokra alapítottak – tart fenn. Ezek

felett a közoktatásügyi miniszter korlátlanul rendelkezik a tanulmányi tervet, rendet és fegyelmet illetően egyaránt. A miniszter nevezi ki a tanszemélyzetet és gondoskodik a dologi szükségletek fedezéséről. Megszorításként a törvény úgy intézkedik, hogy ezekbe az iskolákba csak római katolikus tanárok nevezhetőek ki.

A második csoportba tartoznak a községek és törvényhatóságok, egyes római katolikus vagy görög katolikus püspökök avagy szerzetesrendek, illetve a társulatok vagy magánosok által fenntartott középiskolák. Tanulmányi ügyeikre nézve a vallás- és közoktatásügyi miniszter közvetlen vezetése alatt állnak. Egyebekben pedig – személyi és dologi kérdésekben – a törvény keretén belül önállóan rendelkeznek.

A harmadikba az autonóm felekezetek által fenntartott középiskolák tartoznak. Ezekben a miniszter csak az állam főfelügyeleti jogát gyakorolja, működésük ellenőrzésére ennek értelmében külön kormányképviselőt küld ki. Az ő jelentése alapján, ha a miniszter szükségesnek tartja, felhívhatja a fenntartó hatóságot az észlelt problémák orvoslására. Az autonóm felekezeti iskolák tanulmányi, személyi és dologi ügyeiket önállóan rendezik. Maguk állapítják meg rendtartásukat és tanterveiket is, de az állami középiskolákra előírt kötelező tanterv anyagát kötelesek feldolgozni. Tankönyvügyeiket is maguk intézik, de azokat a törvény értelmében a miniszternek – abból a szempontból, hogy állami-, alkotmány-, vagy törvényellenes tételeket nem tartalmaznak-e – kötelesek bemutatni.

A gimnáziumok számának megoszlását és ennek változását – az így kialakult felügyeleti struktúra keretei között – a II. táblázat szemlélteti.

Az ismertetett rendelkezések témánkat tekintve három szempontból is figyelemreméltóak. Először: adott egy – vallási kérdésekben mindenképpen – liberális politikát folytató állam, amely a törvény erejével megszünteti a felekezeti megkülönböztetés minden formáját. Másodsor: adott egy középiskolai hálózat, amelynek nagyobb része az egész korszakban – bár az állami iskolák száma egyre nő – a felekezetek kezében van (lásd a II. táblázatot). Harmadsor: születik egy középiskolai törvény, amely a katolikus egyház megkülönböztetett helyzetét a felekezetek között konzerválja, viszont iskoláikat a kormány közvetlen rendelkezése alá vonva, éppen ezekben próbálja liberális oktatáspolitikai elveit a legdirektebben érvényre juttatni.

Felekezeti viszonyok az elitiskolákban

Ezek után nézzük meg, hogy elhelyezve a vázolt intézményi viszonylatrendszerben a 13 vizsgálendő elitiskolát, milyen sajátosságokat fedezhetünk fel azok tanulóinak felekezeti megoszlásában.

Közülük egy, a Budapesti Királyi Egyetemi Katolikus Gimnázium közvetlenül a vallás- és közoktatásügyi miniszter, további öt gimnázium – a pesti, a váci és a kecskeméti piarista, a győri bencés illetve a nagyszombati érseki – a minisztérium rendelkezése alá tartozik. A kolozsvári piarista gimnázium felett az erdélyi római katolikus státus rendelkezik. Az autonóm felekezeti gimnáziumok között találunk elit iskoláink közül hatot: két evangélikust és négy reformátust.

II. TÁBLA

A középiskolák száma (n) és megoszlása (%) felügyeletük szerint (1888, 1915)

		Főgimnáziumok		Főreáliskolák		Összes középiskola	
		1888	1915	1888	1915	1888	1915
Állami rendelkezés v. vezetés alatt	n	58	122	21	27	119	171
	%	61,7	72,2	95,5	96,4	66,9	74,3
– állami rendelkezés alatt álló*	n	21	61	21	24	–	97
	%	22,3	36,1	95,5	85,7	–	42,2
– állami vezetés alatt álló**	n	37	61	0	3	–	74
	%	39,4	36,1	0,0	10,7	–	32,2
Autonóm felekezeti	n	36	47	1	1	59	59
	%	38,3	27,8	4,5	3,6	33,1	25,7
– református	n	17	25	0	0	–	28
	%	18,1	14,8	0,0	0,0	–	12,2
– evangélikus	n	15	18	1	1	–	24
	%	16,0	10,7	4,5	3,6	–	10,4
– egyesült protestáns	n	1	1	0	0	–	1
	%	1,1	0,6	0,0	0,0	–	0,4
– unitárius	n	1	1	0	0	–	2
	%	1,1	0,6	0,0	0,0	–	0,9
– görögkeleti	n	2	2	0	0	–	4
	%	2,1	1,2	0,0	0,0	–	1,7
Mindösszesen	n	94	169	22	28	178	230
	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1888 (pp. 92–121.); ill. 1915 (pp. 254–267.)

* állami és királyi katolikus iskolák

** községi, társulati, magán, alapítványi, latin és görög szertartású katolikus és izraelita iskolák az állam vezetése és az erdélyi római katolikus státus felügyelete alatt

Tehát iskoláink mindegyike „elkötelezett” valamilyen felekezet irányába. Ebben semmi meglepőt sem találhatunk, hiszen még 1915-ben is – amikor az állami középiskolák száma már jócskán megnőtt – a 169 főgimnázium nagy részét a katolikus, az evangélikus, vagy a református egyházhoz szorosan kapcsolódó iskolák adták.

Elsőként az összes magyarországi gimnázium diákjainak vallási megoszlásával vessük össze elitiskoláink hasonló statisztikáit.² A III. táblázat két részének összehasonlításából arra nézve, hogy a katolikus, református, illetve evangélikus vallású diákok közül melyek képviseltették magukat a gimnáziumi arányaikhoz képest jobban vagy kevésbé az elitiskolákban, nem lehet pontos elemzést adni, mert ehhez mindkét csoportban figyelembe kellene venni az iskolák számának megoszlását a felekezetek között.

² Mivel a gimnáziumok tanulóinak 88,69%-át, az elitiskolák tanulóinak pedig 97,43%-át négy – a katolikus, a református, az evangélikus, az izraelita – felekezethez tartozók teszik ki, ezért megengedhető, hogy a többi vallás arányainak vizsgálatától eltekintsünk.

III. TÁBLA

A magyarországi gimnáziumok és az elitiskolák diákságának vallási megoszlása (1871–1916)

	Római katolikus	Görög katolikus	Görög- keleti	Evan- gélikus	Refor- mátus	Unitá- rius	Izraelita	Egyéb	Összesen (100%)
<i>Gimnáziumok</i>									
1871–1876	44,35	6,01	5,00	11,45	18,60	0,85	13,73	0,00	55 467
1884–1885	46,40	4,86	5,09	11,01	15,05	0,73	16,86	0,00	32 909
1887–1904	44,64	5,05	5,41	9,96	15,71	0,85	18,38	0,00	212 518
1907–1916	44,40	5,03	5,35	8,96	15,44	0,81	19,94	0,06	185 528
Összesen	44,64	5,14	5,32	9,82	15,89	0,83	18,34	0,02	100,0
<i>Elitgimnáziumok</i>									
1871–1876	38,90*	3,71	1,31	11,60	31,22	0,01	13,24	0,01	8 311
1884–1885	42,25	1,79	0,78	10,70	25,17	0,05	19,23	0,02	10 837
1887–1904	46,62	1,24	0,76	12,80	26,14	0,13	12,31	0,00	28 851
1907–1916	45,54	1,29	0,52	11,28	27,61	0,19	13,48	0,09	19 122
Összesen	44,65	1,65	0,77	11,88	27,03	0,12	13,87	0,03	100,0

Források: 1) Az összes gimnáziumi diák adataira vonatkozóak a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1., 2., 6., 10., és 11. jelentéséből, ill. a *Magyarország közoktatásügye az 1892., 1896., 1900., 1904., 1908., 1912., 1916. évben* című kiadványból valók. 2) Az elitiskolákra vonatkozó adatok az iskolai értesítőkből származnak. A táblázat időintervallumainak adatai – mindkét esetben – a következő évek statisztikáinak összevonásából állnak elő: 1871–76: 1871/72, 1875/76 tanévek; 1879–84: 1879/80, 1883/83 tanévek; 1887–1904: 1887/88, 1891/92, 1895/96, 1903/04 tanévek; 1907–16: 1907/08, 1911/12, 1915/16 tanévek.

Megjegyzés: A katolikusok nagyon alacsony aránya az első időmetszetben abból adódik, hogy a pesti piaristákról illetve a nagyszombati érseki gimnáziumról az 1871/72-es évre nem állt rendelkezésre adat. Itt jegyezzük meg, hogy a kecskeméti piaristáknál az 1895/96-os valamint a pesti reformátusoknál az 1903/04-es adat szintén hiányzik, de ennek befolyása igen csekély.

Ami mégis figyelemreméltó és összevethető a táblázat két részében, az a felekezeti arányok egymáshoz viszonyított időbeli és tendenciózus változása. A katolikusokkal kezdve a sort, arányuk kisebb módosulásoktól eltekintve statikusnak tekinthető, mind a gimnáziumoknál, mind pedig az elitiskoláknál.

A reformátusoknál 1876 és 1884 között feltűnő a 3 százalékpontos csökkenés (18,6-ról 15,05%-ra) a gimnáziumi diákok körében. Amint a részletes adatokból kitűnik, ez a tendencia egészen 1888-ig tart, majd számuk stabilizálódik. Az elitiskolákbeli képviselőinkben hasonló változás mutatható ki.

Az evangélikusok aránya a gimnáziumokban folyamatosan és egyenletesen csökken. Az elitiskolákban ehhez hasonló tendenciaszerű és nem mutatható ki, a változás inkább hullámmó. 1876 és 1884 között azonban – akárcsak a reformátusoknál –, ez „lefelé” való elmozdulást jelent.

Az izraelitákra vonatkozó adatok a gimnáziumoknál világosan mutatják az 1867-es emancipáció utáni térnyerésüket, az elitiskoláknál ez a vizsgált korszak elején már látványosabb – 1867 és 1884 között 6%-kal nő az arányuk –, hogy aztán „várat-

lanul” majdnem 7%-ot – az 187–76 közötti aránynál alacsonyabb szintre – essen vissza.

Összegezve tehát: az elitiskolákban az evangélikusok, a reformátusok, és az izraeliták arányának változásában 1876 és 1884 között megfigyelhető egy törés, ami az előbbi kettőnél jelentős és gyors csökkenést, az izraelitáknál pedig nagyon intenzív növekedést jelent. Az ezt követő időszakban – 1887 után – a vallási arányok stabilizálódnak.

A kérdés az, hogy milyen paraméterek változása okozhatta ezeket az általános gimnáziumi tendenciáktól való jelentős mértékű eltéréseket az elitiskolák felekezeti arányaiban.

A korabeli egyházak – mindenekelőtt a katolikusok és a protestánsok – iskola-politikájának főbb vonásaival és tendenciáival Karády Viktor részletesen foglalkozott említett tanulmányaiban. Ezekben kiemeli, hogy bár az egyházi iskolák – nyilvános státusuknak megfelelően – a más vallásúakat legtöbbször ténylegesen nem zárták ki, de a saját vallás diákjainak felvételét elsődlegesen s gyakran még anyagi előnyök biztosításával (tandíjkedvezmény, ösztöndíjak stb.) is szorgalmazták.

Ebből a megállapításból kiindulva adódik feltételezésem, mely szerint, ha az elitiskolák felekezete szerinti csoportosításban tekintem át a statisztikákat, akkor talán megtalálhatom – bizonyos speciálisan felekezeti iskolapolitikai intézkedésekben realizálódó törekvésekben – a fentebb vázolt folyamatok okát.

Az elitiskolákat felekezeti elkötelezettségük szerint három csoportra osztottam. Az első csoportot alkotják a katolikus iskolák, azaz: a Budapesti Kir. Egyetemi Katolikus Gimnázium, a Budapesti Piarista Gimnázium, a Kolozsvári Piarista Gimnázium, a Váci Piarista Gimnázium, a Kecskeméti Piarista Gimnázium, a Győri Bencés Gimnázium és a Nagyszombati Érseki Katolikus Gimnázium.

A második csoportba kerültek a református elitiskolák: a Budapesti Református Főgimnázium, a Debreceni Református Kollégium, a Pápai Református Kollégium, a Sárospataki Református Kollégium.

A harmadik csoportba pedig a két evangélikus gimnáziumot soroltam: a Budapesti Evangélikus Főgimnáziumot és a Soproni Evangélikus Gimnáziumot.

Az adatok ilyenén összevonása nyilvánvalóan információvesztéssel jár, ugyanis az egy csoportba kerülő iskolák közötti különbségeket (pl. vonzáskörzetük felekezeti arányainak eltéréseit) ez az eljárás elmosza. Ennek ellenére az azonos felekezethez tartozó iskolák együttes vizsgálata, olyan általános tendenciák megfigyelésére ad módot, amelyek éppen az iskolák közös felekezeti jellegéből következhetnek.

A már korábban megállapított 1876 és 1884 között látható „törés” – ami alatt az izraeliták, reformátusok és evangélikusok arányának hirtelen, ellentétes irányú változását értettük – pontosabban értelmezhetjük a IV. táblázat segítségével.

Eszerint a reformátusoknál észlelt hirtelen aránycsökkenés oka kizárólagosan és egyértelműen az, hogy „saját” iskoláikban csökken jelentősen az arányuk (73,24%-ról 64,95%-ra), hiszen az evangélikusoknál és katolikusoknál ebben az időszakban

jelentős változás arányukban nem figyelhető meg (1,93%-ról 2,60%-ra illetve 4,15%-ról 4,39%-ra).

Az elitiskolákról készült összesített III. táblázat elfedte azt az igen figyelemreméltó változást (61,21%-ról 52,23%-ra), ami az evangélikusok arányában, saját iskoláikban 1876 és 1884 között bekövetkezett. A másik két felekezet – a katolikusok illetve a reformátusok – iskoláiban viszont az arányuk nem változik számottevően.

IV. TÁBLA

Az elitiskolák diákjainak vallására vonatkozó statisztikák

	Római katolikus	Görög katolikus	Görög- keleti	Evan- gélikus	Refor- mátus	Unitá- rius	Izraelita	Egyéb	Összesen (100%)
<i>Katolikus iskolák</i>									
1871–1876	75,83	8,23	2,25	1,68	1,93	0,03	10,02	0,03	3 683
1879–1884	75,25	3,34	1,17	2,69	2,60	0,08	14,84	0,04	5 277
1887–1904	81,31	2,20	1,14	3,08	3,26	0,17	8,84	0,00	14 894
1907–1916	82,02	2,24	0,75	3,24	3,65	0,21	7,80	0,10	9 464
Összesen	79,95	3,06	1,16	2,91	3,12	0,15	9,63	0,04	100,0
<i>Református iskolák</i>									
1871–1876	10,58	0,15	0,41	4,00	73,24	0,00	11,61	0,00	3 375
1879–1884	12,80	0,46	0,41	3,56	64,95	0,03	17,78	0,00	3 875
1887–1904	11,17	0,30	0,36	4,75	71,38	0,09	11,95	0,00	9 642
1907–1916	10,19	0,44	0,41	7,00	69,54	0,19	12,10	0,12	6 810
Összesen	11,07	0,35	0,39	5,10	70,7	0,10	12,90	0,03	100,0
<i>Evangélikus iskolák</i>									
1871–1876	6,62	0,00	0,96	61,21	4,15	0,00	27,06	0,00	1 253
1879–1884	6,65	0,00	0,42	52,23	4,39	0,00	36,32	0,00	1 685
1887–1904	6,05	0,05	0,35	64,33	4,06	0,07	25,08	0,02	4 315
1907–1916	8,85	0,14	0,04	48,21	6,95	0,14	35,67	0,00	2 848
Összesen	7,01	0,06	0,35	57,38	4,94	0,07	30,19	0,01	100,0

Az izraeliták már kimutatott térnyerése a katolikus, a református és az evangélikus elitiskolákban egyaránt tettenérhető, ha annak mértékében jelentős különbség mutatkozik is: a katolikusoknál 10,02%-ról 14,84%-ra, a reformátusoknál 11,61%-ról 17,78%-ra, evangélikusoknál 27,06%-ról 36,32%-ra változnak az arányok. Ebből három dologra lehet következtetni:

- a zsidóság rezidenciálisan a református illetve evangélikus elitiskolák környékén koncentrálódott és ezért részesítette ezeket előnyben;
- a két felekezet a katolikusoknál liberálisabb iskolapolitikát folytatva 1867 és 1884 között nem korlátozta az izraelita tanulók felvételét és később is csak enyhén, hiszen itt a „nagy emelkedést” nem követte jelentős aránycsökkenésük.
- olyan iskolák alakultak a környéken, amelyeknek elszívó hatása a megfigyelhető változásokat befolyásolhatta.

A debreceni református, a soproni és a pesti evangélikus, valamint a kecskeméti piarista gimnáziumi értesítőben utánaéztem, hogy lehet-e valamilyen megszorító intézkedés nyomára bukkanni a kérdéses években.

V. TÁBLA

A debreceni református gimnázium tanulóinak vallási arányai

Év	Római		Evangélikus		Református		Izraelita		Egyéb		Sum
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	
1871/72	45	10,69	9	2,14	329	78,15	38	9,03	0	0,00	421
1875/76	59	9,09	20	3,08	500	77,04	70	10,79	0	0,00	649
1879/80	49	7,64	17	2,65	491	76,60	81	12,64	3	0,47	641
1883/84	34	5,35	12	1,89	498	78,30	81	12,74	11	1,73	636
1887/88	30	5,09	17	2,89	503	85,40	34	5,77	0	0,00	589
1891/92	24	3,90	11	1,79	519	84,39	59	9,59	0	0,00	615
1895/96	32	4,28	19	2,54	647	86,50	47	6,28	3	0,40	748
1899/1900	25	3,39	18	2,44	662	89,82	30	4,07	2	0,28	737
1903/04	6	0,85	22	3,13	647	91,90	24	3,41	5	0,71	704
1907/08	7	1,13	33	5,32	556	89,68	21	3,39	3	0,48	620
1911/12	9	1,25	22	3,05	664	91,97	23	3,19	4	0,56	722
1915/16	11	1,94	10	1,76	520	91,55	18	3,17	9	1,59	568

A debreceni reformátusoknál 1878 és 1881 között semmilyen felekezeti megkülönböztetést nem tapasztaltam. Az 1881/82-es tanévben vezették be a differenciált tandíjfizetés rendszerét, azaz 1882/83-tól a nem protestánsok – évfolyamtól függetlenül – másfélszer, kétszer, illetve háromszor magasabb tandíjat voltak kötelesek fizetni, mint a protestánsok. Ez az intézkedés a későbbiekben is fennmaradt, ellenben a beiratkozásnál különbségtétel nyomára nem bukkantam.

Az V. táblázatból kitűnik, hogy az izraeliták száma kevesebb mint felére csökken 1884–88-as időszakban, aminek magyarázata valószínűleg éppen a differenciált tandíj bevezetésében rejlik, hiszen más okot – új iskola létrejöttét vagy a zsidóság számának apadását Debrecen városában – nem lehet kimutatni (*Mészáros 1988, pp. 177–193.*).

A második kiválasztott iskola a soproni evangélikusoké volt. Náluk az 1881/82-es tanévig sem a beiratkozásra, sem a tandíjfizetésre vonatkozóan nincsenek vallás szerint megkülönböztető rendelkezések. Az 1881/82. évi értesítőben viszont a következő figyelmeztetést találtam:

„A múlt évi aug. 24-én Győrött tartott kerületi Gyűlés a jegyzőkönyv 40. pontja f. IX. alatt elfogadta az iskolai nagybizottmánynak kellőleg indokolt azon indítványát, mely szerint az 1882/83. iskolai évtől kezdve a főtanodába járó izraelita tanulók kettős tandíjat fizessenek, tehát az algymnasiumban félvényként 12 frtot, a főgymnasiumban 16 frtot; a többi díjakat egyformán fizessék a többi növendékkel.”

Az izraelitákra kirótt szigorúbb tandíjterheknek úgy tűnik meglelt az „eredménye”, hiszen míg az 1879/80. tanévben az iskola diákságának 15,25%-át tették ki,

addig az 1883/84-es tanévben már csak 5,96%-át. Az előbbiekhöz hasonló magas értéket később már nem is ért el arányuk, bár Sopron lakói között egyre többen voltak izraeliták (1890-ben 5,8%, 1900-ban már 7,5%) (*Népszámlálás 1900*).

A pesti evangélikus gimnáziumban a teljes vizsgált időszakban kivételesen alacsony volt a „saját vallásúak”, s magas a „más felekezetűek” – döntően az izraeliták – aránya (míg az evangélikusok 38,43%-ot, addig az izraeliták 46,58%-ot tettek ki, lásd a VI. táblázatot) annak ellenére, hogy a beíratás rendjét már 1872-ben szabályozták (*Gyapay 1989, p. 36.*). E szerint a beiratkozás első két napján csak a protestánsok iratkozhattak, a más vallásúak csak ezután jöhettek a fennmaradó helyekre. Ezzel egyidőben emelték fel a nem protestánsok tandíját is – a protestánsokénak több mint másfélszeresére –, mondván, hogy az ő szüleik nem vesznek részt az egyház költségeinek viselésében.

Amint az a VI. táblázatból is kiderül, ez az intézkedés nem bizonyult hathatósnak, így az 1879/80-as tanévi értesítőben a következő „tudósítást” olvashatjuk:

„A főg. egyes osztályai túlnépesedése veszélyének sikeres megelőzése céljából az egyházgyülekezet választmányja 1877 dec. ülésén 70-ben maximálta az egy osztályba felvehető tanulók számát.

... nehogy tehát hitsorsosaink azon kellemetlen helyzetbe jussanak, hogy az elkésett jelentkezés következtében és a gimnáziumi tanulók nagy száma miatt gyermekeiket vissza kelljen utasítani; felkéretnek, hogy gyermekeik beiratkozása iránt az iskolai év elején idejekorán gondoskodni el ne mulasszák és e célból nemcsak a mindenkor közhírré teendő beiratkozási napok két első napján, melyek kizárólag az evang. tanulók felvételére fordíttatnak, hanem különösen a 4-edik elemi osztályból az algymnasiumba átlépő tanulók szülői a nagyobb biztonság kedvéért a jelen iskolai év végéig ebbéli szándékukat az igazgatóságnál bejelenteni szíveskedjenek.”

Talán a fenti rendelkezések nyomán, illetve annak következtében, hogy 1880 és 1890 között két középiskola – 1881-ben a „VII. m. kir. állami főgimnázium”, a későbbi Madách Imre Gimnázium, 1890-ben pedig a VI. kerületi főreáliskola – is megnyitotta kaput a környéken, az evangélikus tanulók száma 1883-tól kezdve növekszik. Az izraelita diákok aránya pedig 1904-ig 45–50% körül ingadozik, majd később 40% körülire „esik vissza”.

Abban, hogy az izraelita-evangélikus megoszlás ezen a szinten stabilizálódott, jelentős tényezőként kell figyelembe venni, hogy Budapesten a zsidóság aránya az 1890-es 21,0%-ról 1910-re 23,1%-ra, tehát az országos átlag több mint négyszeresére emelkedett, szemben az evangélikusok 5% körüli arányával, ami jóval elmaradt a 7,8%-os országos átlaguktól.

Az eddig tüzetesebb vizsgálat alá vett iskolák mind autonóm felekezeti gimnáziumok voltak, tehát rendtartásukról – így a beiratkozás rendjéről, illetve a tandíj összegéről is – vagy egyházi főhatóságaik döntöttek, vagy az iskola igazgatása saját hatáskörében. A katolikus gimnáziumok azonban – mint azt már a dolgozat elején részletesen is kifejtettem – vagy az állam rendelkezése, vagy vezetése alatt álltak, de mindkét esetben a miniszteri rendtartást követték (*Pirchala 1905*).

VI. TÁBLA

A pesti evangélikus gimnázium tanulójának vallási arányai

Év	Római katolikus		Evangélikus		Református		Izraelita		Egyéb		Sum
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	
1871/72	24	10,26	86	36,75	11	4,70	105	44,87	8	3,42	234
1876/76	35	10,87	95	29,50	14	4,35	174	54,04	4	1,24	322
1879/80	39	8,09	122	25,31	18	3,73	300	62,24	3	0,62	482
1883/84	30	6,25	182	37,92	28	5,83	236	49,17	4	0,83	480
1887/88	29	6,81	200	46,95	28	6,57	162	38,03	7	1,64	426
1891/92	29	6,89	206	48,93	20	4,75	162	38,48	4	0,95	421
1895/96	25	5,46	215	46,94	21	4,59	195	42,58	2	0,44	458
1899/1900	29	5,92	226	46,12	23	4,69	208	42,45	3	0,61	490
1903/04	35	6,43	257	47,24	32	5,88	217	39,89	3	0,55	544
1907/08	57	9,79	248	42,61	58	9,97	217	37,29	2	0,34	582
1911/12	55	8,59	181	28,28	54	8,44	348	54,38	2	0,32	640
1915/16	60	9,04	189	28,46	61	9,19	351	52,86	3	0,45	664

1886-tól a magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter a következő – 33259 számú – rendeletet hozta:

„Utasítom a vezetésem és rendelkezésem alatt álló középiskolák igazgatóit, hogy amennyiben a tanintézetükbe a tanulók belépést akár a tantermek csekélysege, akár pedig a középiskolai törvény folytán innét megszabott legmagasabb létszám korlátozná, a felvételnél a helybeli tanulókat előnyben részesítsék, nehogy a más városba való iskoláztatás a szülőkre szükségtelen terhet rójon. Utasítom, hogy az oly tanulókat, kik, valamely más középiskolában a tanulók nagy száma miatt fölvételt nem találván később jelentkeznek, ezen ok igazolása mellett szeptember 10-ig minden akadály nélkül felvehetik.” (*Pirchala 1905, p. II/39.*)

A kecskeméti piaristák 1886/87. évi értesítőjében ennek a rendeletnek egy sajátos „interpretációjára” letem.

„Mint hogy az 1883. évi XXX. t.-cz. 17.§-a szerint egy-egy osztályban 60 tanuló-nál több rendszerint nem lehet; intézetünk I. osztályának párhuzamosítására pedig most, mikor az épületnek megtoldása még csak tervben van, helyiség hiányában még lehetetlen: arra kényszerült az intézetet fenntartó egyházközösség tanácsa, hogy a jövő iskolai évre az I. osztályba való fölvételt korlátozni fogja az 1886. évi 33,259. sz. a. k. miniszteri rendelet értelmében.

Az erre vonatkozó, s ezen Értesítőnek 57. lapján fölemlített 1887. máj. 15-én 118. sz. a. k. egyháztanácsi végzés szerint intézetünknel: az 1887/8. tanévbe az I. osztályba elsősorban a helybeli róm. kath. szülők gyermekei, másodsorban a vidéki róm. kath. fiúk veendőik fel és csak azután iratkozhatnak más vallású tanulók is a törvény engedte létszámig; az ezen létszámon felül jelentkezők pedig föltétlen elutasítandók. Ezen határozatnak megfelelőleg úgy kellett intézkednünk, hogy a jövő évi beiratkozásokkor az I. osztályba aug. 29-én és 30-án csakis helybeli róm. katolikusokat, – aug. 31-én vidéki róm. katolikusokat is – és csak szeptember 1-étől kezdve írunk

be más vallású jelentkezőket is, ha ugyan az előzőleg beírtakkal a törvény engedte létszám még be nem telt volna. A törvényes létszámon fölül jelentkezők illetőség- és vallásfelekezetre való tekintet nélkül el fognak utasíttatni. A többi osztályra jelentkezők beírása nem esik ilyen korlátozás alá.”

A rendelet „kiegészítésének” oka nyilvánvalóvá válik, ha a kecskeméti piaristák részletes felekezeti táblázatát szemügyre vesszük (VII. táblázat). Ebből ugyanis nagy valószínűséggel az a következtetés vonható le, hogy a kiegészítés előidézője az izraeliták arányának jelentős növekedése lehetett.

VII. TÁBLA

A római katolikus és az izraelita tanulók száma és aránya a kecskeméti piarista gimnáziumban, 1871–1892

Év	Római katolikus		Izraelita		Összlétszám
	n	%	n	%	
1871/72	204	89,87	18	7,93	227
1875/76	181	82,65	35	15,98	219
1879/80	179	71,60	56	22,40	250
1883/84	198	72,79	61	22,43	272
1887/88	202	78,60	38	14,79	257
1891/92	216	85,71	23	9,13	252

Következtetések

A Kiegyezés utáni években – a zsidóság 1867-es emancipációjának következtében – vizsgált elitiskoláinkban az izraelita felekezetűek hirtelen és látványos aránynövekedését (1871–76: 13,24%; 1879–84: 19,23%) lehet tapasztalni, ami még az összes gimnáziumban kimutatható nagymértékű beáramlásukat (1871–76: 13,73%; 1879–84: 16,86%) is meghaladja. Ezt a gyors növekedést – az összesített adatok tanúsága szerint – azonban nem követte a gimnáziumokban, illetve a középiskolákban általában tapasztalható folyamatos térnyerésük.

A részletes iskolánkénti adatok elemzéséből világossá vált, hogy az elitiskolákról készített összesített statisztikákban tapasztalható „kiugrásért” nem egy-egy – ahogy feltételezhető volt a különböző egyházakról alkotott „előítéleteink” alapján – „liberális protestáns” iskola volt csak a felelős. A zsidóság arányának gyors növekedése 1875 és 1884 között ugyanis tendenciájában minden iskolában – felekezetre való tekintet nélkül – kimutatható volt.

1884-et követően azonban már jelentős eltéréseket lehetett felfedezni az egyes iskolák között. Az iskolák nagy részénél – a debreceni református, a sárospataki református, a pesti református, a pesti evangélikus, a soproni evangélikus, a kecskeméti piarista, a váci piarista, a győri bencés, a pesti piarista és a nagyszombati érseki gimnáziumban – hirtelen és drasztikusan csökkent az izraeliták részaránya, és beállt ezen magasabb-alacsonyabb szinten. A másik részüknél – pápai reformátusok,

egyetemi kath. gimn. – némiképp szintén visszaesett arányuk, de nem olyan jelentős mértékben mint az előbbieknél.

Ezek után mérlegeltem ennek a változásnak a lehetséges tényezőit:

- hogyan változott a zsidóság aránya az összlakosságban,
- milyen iskolák nyíltak az adott városban, amelyek elszívó hatást gyakorolhattak,
- volt-e olyan megszorító intézkedés, ami ilyen jelentősen és az iskolák széles körében korlátozta az izraeliták felvételét.

Az első két tényezőt, mint okot szinte minden esetben ki lehetett zárni. Az utolsó tényező vizsgálatát szűrőpróbaszerűen végeztem el a debreceni reformátusok, a soproni evangélikusok, a pesti evangélikusok és a kecskeméti piaristák gimnáziumánál, amelyeknél az előzőekben drasztikus és tartós csökkenést tapasztaltam. Meglepetésemre az összes kiválasztott iskolánál – még a pesti evangélikusoknál is – fölleltem valamilyen szelekciós intézkedést, amely vagy a beiratkozásnál vagy a tandíjfizetésnél lépett fel diszkriminatíven – persze sehol sem az izraelita felekezetűekkel, hanem általában a más vallásúakkal – szemben.

Mi következik mindebből? Abból, hogy egy iskolában a nem saját felekezetűek aránya magas, nem lehet azt a következtetést levonni, hogy az iskola feltétlenül liberális viszonyult a más vallásúakhoz. Ezt bizonyítja a pesti evangélikusok példája, ahol, mint láttuk, a saját tanulók felvételét minden lehetséges intézkedéssel támogatták, mégsem tudták hitsorsosaikkal iskolájuk fele létszámát sem betölteni. Tehát a zsidóság térnyerése ebben az iskolában nem oka, hanem következménye az evangélikusok gyenge keresletének.

Budapesti iskoláról lévén szó, ennek a konkrét esetnek az okát kereshetnénk az evangélikusoknak az országos átlagnál alacsonyabb³ fővárosi arányban. Megnézve azonban az országos iskolai statisztikákat azt tapasztaljuk, hogy az állami és katolikus főgimnáziumokban nő az evangélikusok aránya. Tehát országosan biztos, hogy amíg saját iskoláik iránt csökken, addig az állami vagy katolikus iskolák iránt nő körükben a kereslet, ami iskoláik az új igényeknek és saját népességük elhelyezkedésének már nem megfelelő területi eloszlásból is adódhatnak. Ennek azonban ellentmond az a tény (ha nem is cáfolja, ugyanis csak szórványos megfigyeléseken alapul), hogy a kritikus években 1871 és 1884 között, amikor a pesti evangélikusoknál a legnagyobb mértékben esik, ezzel egyidőben a másik három pesti elitiskolában folyamatosan nő az evangélikusok aránya. Mindez arra utal, hogy az elvilágiasodás – mint tendencia – már ebben az időben is, kimutatható az evangélikusság iskoláztatási szokásaiban, nemcsak a századforduló után.⁴

Bár a katolikus és protestáns elitiskolákba egyaránt megindult az emancipációt követően az izraelita felekezetűek beáramlása, míg a protestáns iskolák egy része vagy nem tudta (pesti evangélikusok, pesti reformátusok) vagy – elvi okokból –

3 Az evangélikusok országos aránya 1900-ban 7,48%, 1910-ben pedig 7,15%, ezzel szemben a budapesti ugyanezen években 5,30% és 4,95%

4 Vö. Karády i.m., p. 148.

nem akarta (pápai reformátusok) megállítani ezt a folyamatot, s csak másik részük lépett fel „hatékonyan” e változással szemben, addig a legjobb katolikus iskolák szinte mindegyikének sikerült intézkedéseivel a saját vallásúak abszolút fölényét biztosítani.

FERDINANDY KATALIN

IRODALOM

- ARON, R. (1974) Two Definition of Class. In: BÉTEILLE, A. (ed) *Social Inequality*. Bungay.
- COHEN, G. B. (1990) Education, Social Mobility and the Austrian Jews 1860–1910. In: KARADY & MITTER (eds) *Education and Social Structure in Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. Wien, pp. 141–161.
- GERGELY JENŐ (1992) A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1945. In: KOVÁCS I. G. (ed) *Történeti elítutatók*. Bp., ELTE Szociológiai Intézet.
- GYAPAY GÁBOR (1989) *A Budapesti Evangélikus Gimnázium*. Bp., Tankönyvkiadó.
- HIGLEY, J. & LOWELL, G. & GROHOLT, K. (1976) *Elit Structure and Ideology*. Oslo-New York.
- KALMARIK JÁNOS (1881) *A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása*. Bp., Eggenberger.
- KARÁDY VIKTOR (1994) Felekezeti státusz és iskolázási egyenlőtlenségek. In: LACKÓ M. (ed) *A tudománytól a tömegkultúráig*. Bp., MTA Történettudományi Intézete. pp. 125–169. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 14.)
- LENGYEL GYÖRGY (1993) A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között. In: KOVÁCS I. G. (ed) *Történeti elítutatók*. Bp., ELTE Szociológiai Intézet.
- MÉSZÁROS ISTVÁN (1988) *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- PIRCHALA IMRE (1905) *A magyarországi középiskolák rendje I–II*. Bp., Athenaeum.
- SZAKÁLY SÁNDOR (1989) A magyar katonai felső vezetés társadalmi és anyagi helyzete, 1919–1945. In: HAJDÚ T. (ed) *A tudománytól a tömegkultúráig*. Bp., MTA Történettudományi Intézete. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 5.)
- WESOLOWSKI, W. (1974) Ruling Class and Power Elite. *Polish Sociology*.
- A vallás- és közoktatásügyi miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett 1., 2., 6., 10., 11. jelentése.*
- Magyarország közoktatásügye az 1892., 1896., 1900., 1904., 1908., 1912., 1916. évben.*
- A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei.* vol. I. Bp. 1882. pp. 204–211. ill. 746–775.
- A magyar korona országainak az 1900. évi népszámlálása.* Új sorozat. vol. 1. pp. 26–29. ill. vol. 27. pp. 180–181.
- A magyar korona országainak az 1910. évi népszámlálása.* Új sorozat. vol. 42. pp. 30–33. ill. vol. 64. pp. 161–162., 194–197., 274–277., 316–317.
- Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1888. pp. 92–121.
- Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam, vol. XVI. p. 379., vol. XVII. p. 59.
- Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1915. pp. 264–267.